

KÉPROMBOLÓK, RESTAURÁCIÓ, BIZÁNC

(*Gondolatok egy dráma írása közben*)

Több mint egy éve *Isten és Bizánc* címen drámát írtam Bizánc IX. századáról, pontosabban: a derekáról. Az időhelyzet körülbelül 842-től 868-ig tart. Theodóra, Theoktisztoosz, Bardasz, II. Mihály és Baziliosz, valamint két pátriárka: Ignatiosz és Phótiosz eme időszak legfőbb szereplői. Körülöttük állandó veszély: Róma, a frankok, a szaracénok és a lenti szlávok, egyszer-egyszer a kijeviek is. A bizánci görögség a szláv liturgia „exportálásával” az anyanyelvű egyház, szertartás megteremtéséhez járult hozzá, ami tulajdonképpen egyik előképe a néhány század múlva bekövetkező európai vallási reformációnak, mely az istentisztelet anyanyelvűségét, a Biblia „népnyelvre” való fordítását is célul tűzte ki.

Ekkor is tanúi lehetünk egy olyan, a történelemben gyakran felbukkanó jelenségnek, melyet röviden így fogalmazhatunk meg: fontos szerepet kap a szellemi export-import (hogyan mondjunk ideológiáit, mely itt vallási palástban lép elénk). Másrészt arra is felhívja figyelmünket: az egységes, viszonylag egyöntetű eszme, tanítás csakis *változataiban* valósulhat meg, fő-

képp, ha tartósságra és extenzitásra, expanzióra törekszik. A történelmileg kialakult országok szintén történelmileg kialakult társadalmi szerkezetei magukhoz *hasonítják* (ez az asszimilációt kiegészítő disszimiláció) az így kapott eszméket. Ekképp születnek a „változatok egy témára” (eszmére), valamiképp oly módon, amiként a nyelvben a rokon értelmű szavak (szinonimák) is. Lényegében a jelentés ugyanaz vagy nagyjából az marad, ám mégis sajátos – világosabb, sötétebb, gazdagabb-szegényebb – árnyalatot képvisel. Az eszme „akklimatizálódik”, honosul, legalábbis erre igyekszik. Ezt nevezem igénytelenség-értéknek. Ugyanis az igénytelen növény, állat bárhol megél, meg tud honosodni. Az eszmék között is vannak igénytelen eszmék. Igénytelen eszme például a *felső lény*, az isten eszméje, vagy az emberi egyenlőségé, szabadságé stb., amelyek alkalmazkodva bárhol meghonosodhatnak, mint ahogy a világtörténelem bizonyítja. Isten és minden ilyen eszme ahhoz kell a népeknek, amire legnagyobb szükségük van. Az egyiknek kenyérre, a másiknak nagyobb szabadságra. Végül is minden, minden, ami nagyon egyetemessé tud válni: igénytelen. Ez azonban *más* vonatkozásban főértéknek számít. Így lesz az egyetemesség fogalma – az igénytelenség, a rutin, sőt a közhely szinonimája.

Egy jeles magyar – klasszikus – költő, Reviczky Gyula azt írja: „a Hortobágyon nem él

meg a pálma”, vagyis a hidegebb ég alatt, ahol az akác, fűzfa viszont meggyökeredzik. (Persze az üvegházi, melegházi növények mások.) A talajt lehet javítani ugyan, ám az éghajlatot megváltoztatni kevésbé. De ha narancsot az északi-sarki hóban nem tudunk is termesztetni – azt jelentené-e, hogy lemondjunk a jóról, a gyümölcsözökről? Korántsem. Az eszme – legalábbis mindegyik ezt mondja – a gyümölcsöt, a *jót* tűzi ki célul. Az más kérdés, hogy ez a jó itt a narancs, ott pedig az alma. A fontos az, hogy a népnek munkaforrása lesz és tápláléka. A művészeti, szellemi áramlatok is csak így gyökeredzhetnek meg.

A gyermek azért utánozza a felnőttet, mert nagyobbak akar tűnni, érettebbnek, azt kívánja: befogadja, elfogadja az érettebb közösség. Az utánzás (mimézisz) növekedés, vagy annak vágya. Emancipálódni akar, miközben „edzéseket” is folytat az érett létezésre. Ettől függetlenül ez az utánzás többnyire gyermekdedre sikeredik. Nem igazi felnőttet látunk, hanem túlzó, karikírozó s egyben önkarikírozó gyermeket. Vajon véletlen az, hogy Leninnek a túlzó baloldaliságról épp a „gyermekbetegség” szó jutott eszébe? Nem mintha ez azt jelentené, hogy e minősítés mögött egyszerűen a historizmus (a Vico-, Hegel-féle stb.) „történelemkorok – emberi életszakaszok” redukáló és inkább megvilágító képei, analógiái húzódnának meg.

Egyébiránt is: ezt az analógiát – szerintünk – árnyaltabban kell értelmezni, mint néha szokásos. Úgy, hogy az ismétlődés egyre magasabb, de *vetésforgószerű* szinten történik. Így még a visszaesés is magasabb minőséget teremt. A történelmi ember kialakult igényszintjéhez viszonyított visszaesés nem jelent „visszafejlődést”. A visszafejlődésben az immanens (így: gravitációs) erőnek nagyobb szerepe van. Tegyük fel, hogy dohányozni jó és egészséges. Aki nem dohányozhatott, mert nem volt rá pénze, most oda fejlődik, hogy van anyagi alapja rá. Igen finom cigarettákat szív. Aztán válságosabb korszak következik. Olcsóbb cigarettákra szokik. Ez visszaesés, de nem visszafejlődés az eredeti kiindulópontra, ti. a nem dohányzáshoz. De még ha leszokna is: a dohányzás emlékei mindenképpen adnak valami – ha mást nem, hangulati – többletet lelki habitusához. És az ember – ha lelkibb, filozofikusabb alkat – kigyöngyözi a lemondással járó büszke érzést, netán alázatot, a túrés vagy megvetés alapmagatartását, vagy kézzel-lábbal arra törekszik, hogy a már egyszer elért szintre visszajusson. Ez utóbbit teszi a cselekvőbb, kifelé fordulóbb alkat, illetve az, akiben ez a domináns, hisz „vegytisztá képlet” egyik típusban sincsen. De mire ez az ember ismét a régi igényszintre kapaszkodik, már más, finomabb vagy erősebb, netán rossz cigaretták jelennek meg, s ehhez szokik, esetleg: megszűnik

dohányzásvágya, s valami más szenvedélyhez pártol. Tehát még a visszaesésben sem lehet *nem-fejlődni*. Az újraelérésben ugyanígy. Nem lehet tehát kétszer ugyanazt a cigarettát szívni, mint ahogy nem lehet kétszer egyformán nem szívni.*

Visszatérve Bizánchoz. Az eszme (felvételének) önvédő-támadó funkciója világos. Konstantinápoly bizánci módú keresztény államokat akar maga körül látni, hogy ezáltal védelmi övezete legyen. Tehát Bizánc vagy a morva Raszisztzláv (akárcsak nálunk Géza fejedelemék), netán a bolgár Borisz – hogy költői fordulattal éljünk – ugyanúgy „kizsákmányolják” istent, az eszmét, hitet, mint a történelemben általában is. Ezen nem kell elszörnyülnödni, sem csodálkozni, hiszen az ember a hitbe, eszmébe fektetett, invesztált (beruházott) szellemi és egyéb energiáit másfelől nyereséggel akarja visszakapni. Nem mintha ez azt jelentené: ezek az emberek nem hisznek istenben, vagy valamilyen formában, módon, szinten nem hisznek. A lelkiek és az anyagiak között sohasem szabad túl nagy szakadékot látni. Ezek áttűnnek-átszövődnek egymásba, *hol* az egyik, *hol* a másik lesz láthatóbb. A szerelem például szép dolog, s nagy lel-

* *Hérakleitosz* ugyanezt a folyóra mondja: nem léphetsz kétszer ugyanabba a folyóba. Mi azt mondjuk: mint ahogy nincs két egyforma tudás, ugyanúgy két egyforma *nemtudás* sem lehetséges.

ki minőségeit tagadni nem lehet, ám a házasságban a szerelem bonyolultabbá, némiképp realitárbá válik. Sajátságos érdekszövetséggé, családi munkamegosztássá stb. Ugyanígy vagyunk a kereszténységgel is: amíg csupán „körüludvarolja” a népeket, társadalmakat, államokat, *ígér* nekik, harcol kegyeikért, más a lelki habitusa, mint amikor már „frigyre lép” az állammal, s így közvetve a társadalommal, a néppel. Ekkor már a házastársak között – ha az egyenlőséget másképp értelmezik vagy tagadják – civódás is adódhat: ki viselje a kalapot, mennyire hasonuljanak egymáshoz. Hol a király (állam) nem akar papucshős lenni, hol a pápa nem kíván csak „gyermeknevelő” (népcsöndesítő) maradni. Más tehát a történelmi bókók és más a kritikák, a követelések és obligációk korszaka.

Bismarck szerint (is) a nép kiskorú gyermek, akit kézen fogva kell vezetni. Ez természetesen túlzás, akárcsak az elitelméletek is. Ugyanis sem a butaságot, sem a lángelmét nem lehet „végtelenül” *tartósítani*, valamint „abszolút” elterjedtté tenni. Reálisabbnak, még ha naivabbnak is tetsző, ahogyan például *Plehanov* elemzi az egyén (kiválóság) és a tömeg szerepét a történelemben. Ám e felfogások mindegyike valamilyen kapcsolódik *Hegel*, *Spengler* és követőik *historizmusához*, amely szerint analógia van a népek szellemi és egyéb fejlődése, valamint az egyén növekvő életideje – gyermekkor, ifjúkor

stb. – között. (Biológiai, illetve történelmi el-
öregedés etcetera.) Mögöttük többek között a
generációs változások megfigyelése is lappang.
Vico például az emberi történelem fejlődését,
körforgását isteni, hősi és emberi korszakokra
osztja. Ez megfelel a fokozatos józanodásnak is.
De megjelenik az „örök visszatérés” motívum
Nietzschénél is. Mindez persze, ha nem is épp
így van, egyet mindenképp kifejez: az emberi
történelem mégis eléggé *emberlényegű*-szabású.
Ez a hasonlítás az emberre láthatóan ismétlő-
dik. Még az istenekhez fordulás is emberi ben-
ne. Ha az emberek nagyjából hasonlítanak egy-
másra: miért ne hasonlítana történelmük? Ettől
a fejlődés még igaz marad. Így hát Bizánc törté-
nelméből is kitapintható: az egyház önbizalmát
főként az adta, hogy hatni tud a népre, s ezt
egyre inkább úgy értelmezte, mint reális jog-
alapot a király ügyeibe való beavatkozásra.*
Hatni pedig azért tudott, mert az itteni embe-
rekben is eleve megvolt a transzcendencia iránti
érzékenység, amely ugyanakkor – mint minden
országban – szabadságvágygal párosult. Így te-
hát a *históriai mimezisz* (történelmi utánzás-
törekvés) mindig a függetlenedési tendenciákkal
egészül ki. A gyermek nemcsak hasonlítani akar
szüleire, de különbözni is kíván tőlük. Követni
csak addig óhajtja őket, amíg saját lábára nem

* A világi-főúri pártok mellett ellensúlyként kellett az
„égi ellenőrzés pártja”.

állhat, s úgy hiszi: immár elháríthatja azokat a nehézségeket, amelyekkel elődei küzdöttek. Itt sem történhetett másképp.

Bizánc Rómával szemben már jóval hamarabb a kikerülhetetlen szellemi-történelmi pügmalionizmushoz jut. Pügmalion, a mítoszi király, mint tudjuk, olyan gyönyörű nőszobrot készít, hogy igazándiból beleszeret. Kéri az istennőt, változtassa élővé, s mikor ez megtörténik, boldogan élnek. Vagyis: a *saját* bálvány megteremtésének vagyunk tanúi. Tehát önmaga lelkét leheli bele, saját régi vágyait, jövő céljait, elképzeléseit, ezért is imádja aztán. Amit tehát konkrétan, tény szerint bizánci képromboló mozgalomnak hívunk, átvitt, jelképes értelemben is sugallatos. Bizánc le akarja rombolni, ha nem is a szentháromság régebbi istenképét (bár előbb ilyen törekvések is voltak),* hanem istennek a Róma által „megfestett” ábrázolatát, amelyben a pápa hatalma tükröződik, s amely a Szent Szék befolyásának záloga.

A tényleges képrombolás (ikonoklasztázia), mely több mint száz esztendővel Theophilosz neje és Theoktisztoz fellépése (842) előtt kezdődött,** látszólag csak egyházi ügy volt, valójában állami, császári, osztársadalmi. Túl sok

* Lásd: arianizmus. Az alexandriai Arius tanában Krisztus nem istenfő, hanem a legtökéletesebb ember.

** III. Leo császár kezdi (726), majd Kopronimosz (V.) Konstantin folytatja.

papi vagyon halmozódott föl, így a kolostoriak függetlensége is megnőtt, a hadakozáshoz nem járultak hozzá stb. Ám ez a papi (szerzetesi) különállás azért is veszélyes volt, mert hasonlított a hol burkoltabb, hol nyíltabb – később egyre inkább realizálódó – pápai törekvésekre. Az egyházi vagyon újrafelosztása vált szükségessé. Akik egy részét megkapták (katonák, szabad parasztok stb.), a császárt erősítették, a szükséges haderőt, mely a több oldalról is fenyegetett Bizáncnak létérdeke volt. A nagy kontraszt mindig ébresztőt fúj: nyilván az egész nép látta a papok gazdagságát, saját szegénységét nem kevésbé. De a paradoxon itt se hiányzik: a képrombolókat legkevésbé mégis a legegyszerűbb nép értette, mert megszokták az ikonokat, s szemükben a változtatás bűnbeesés. Ezenkívül az egyszerű nép számára a képi hit szebb, vonzóbb, „közérthetőbb”, ígéretesebb, reménydúsabb, mert a képek, ellentétben az elvont fogalmakkal, szájuk íze szerint interpretálhatók. Átvitt értelemben így is a *népnyelvért* küzdenek, mert a *képnyelv* mindenkihez szól. Egyetemes, mert *igénytelenebb*, tehát maradandóbb. A fogalmibb hit viszont az egyének, csoportok nagyobb fejlettségét kéri. Íme, a képrombolás elleni viszolygás és harc egyik lelki tényezője. A nép idegenkedése, sőt ellenséges érzülete a képrombolók iránt arra int, hogy észrevegyük: a felülről (uralkodó körből vagy az uralkodótól)

elindított láthatóbb változások idején a népnek mindig csakis *bizonyos* rétegeire, osztályrészeire lehet számítani, épp azokra, akik valamiért a lefeléledetlenebbek, ambiciózusak, s a változásra lehetőséget éreznek, hisznek (vagy hitetnek el velük), ugyanakkor császárhűségüket, a fennálló rend iránti lojalitásukat ezzel együtt is képesek bizonyítani. A többség közönyös, vagyis kívár, netán fortyog, de leplezi. Várja, hogy mások hozzanak megoldást, mert így tanulta, így szokta meg. Tehát a változáshoz megnyerni sosem lehet az egész népet, még ha az elégedetlen is. Csak a *hűséges elégedetlenekre* számíthat a császár, akiknek koncul odadobja az éppen mellőzhetőt, azt, amelyik „hadászati szempontból” gyöngébb is. Jelen esetben a papság egy részét, illetve a kolostori, egyházi vagyont. Ilyenkor mindig felbukkan a bűnbaktaktika. A papság vagyonán kívül ugyanis még vannak komoly vagyonok. De azok tulajdonosaira számít a császár, rájuk nagyobb szükség van, mint a papság pillanatnyi „lelki nyugalomára”.

Ám e nagy harc közben a pápa erősödött, többek között mert a képrombolás érvet adott a kezébe: ezek istentelenek, ez eretnokség, ők a sátán szolgái stb. Az ilyesmi kapóra jön a frankoknak is, akik Bizánc hatalmát sanda szemmel nézik. Abban az időben Nagy Károly kis utódai, az egész frank birodalom és a pápa – együtt – az akkori világ urai. Bizánc tehát az újra beto-

lakodó – részt kérő – harmadik, aki azonban igen nagyravágyó.

E középkori nagy államok természetesen ideologikus államszerkezetet képviselnek, melyben az eszmei egységnek, a vallásos hagyománynak, a mozdíthatatlan hierarchiáknak, öröklöttségnek stb. döntő szerepük van. A pragmatikus(abb) és *promiszkuitív** államszerkezet majd inkább a polgárosodás fejlettebb koraiban tűnik föl, bizonyos fokú, színezetű demokráciát képviselve. Ez utóbbi részint felteszi a több – elismert – egyházat is, a több vallást (a kereszténység árnyalatait) egyetlen országon belül. Az államegyház (és filozófia) feltétlenül a kevésbé pragmatikus, a nem szinkretikus és így anti-demokratikus vagy alig-demokratikus struktúrát szolgálja. Bizánc némileg más egyházat akar, de ugyanúgy egyet saját birodalmán belül, mint ahogy a frankok is. (Az „egy egyház – egy állam”** gondolat majd a reformáció-ellenreformáció koraiban ismét aktuálisként bukkan föl. Nem véletlen, hogy *Lipsius*, a német humanista ezt hangsúlyozó tanításai magyarul is visszhangosak a reformáció idején.)

A furcsa toleranciára legjobb példa két ki-

* Tehát diplomáciai-kereskedelmi stb. partnereit szélesebb körből válogatja. Magyarán: ha pénzről van szó, nem válogatós, az ideológiát a gazdaságnak rendeli alá.

** *Cuius regio – eius religio* (lat.) Akié a birtoklás (országolás) – azé lesz a hitvallás.

váló tudós szerzetes, *Cirill* és *Metód* működése. A szláv apostoloknak nevezett két férfi a morvák földjén terjeszti a szláv nyelvű liturgia eszméjét. (Majd Metód a bolgároknál is.) Bizánc elindítja s támogatja a morvák igényelte s az apostolok részéről valóban lelki idealizmustól fűtött missziót, s ilyen értelemben Konstantinápoly sok szempontból előremutató, *haladó* aktust hajt végre. Példát ad a rugalmasabb toleranciára, s külpolitikában – szemben a római ideológiai expanzióval – közelít egy pragmatikusabb állameszményhez. (Egyébként magától értetődő: az ideologikus államszerkezet helyzettől, fejlődéstől függően pragmatikus-toleráns jegyeket is magában foglal, sőt az is észrevehető, hogy az éles és hosszú harc után megszerzett friss hatalom birtokosai általában jobban hajlanak a dogmatikusan ideologikus, kizárólagos, túlzó megoldásokra, mint a pragmatikus-toleránsokra. A hosszú hatalmi várakozás ugyanis türelmetlenné teszi a hatalom „újgazdagjait”)*

* Történelmünkben a többnyire háttérbe szorult Szálasi Ferenc oly hataloméhes, hogy képes kormányt alapítani a végleges vereség előestéjén. Igaz, hogy nem is volt más választása, hiszen a német fasizmus leverése amúgy is halálos csapás lett volna a magyar nyilasmozgalomra. Ezzel szemben az olasz marxista *Gramsci* finoman elemzi azt a tényt, hogy a munkások realista óvatossággal viselkedtek például a *gyárbeli* hatalom átvétele ügyében. Vezetést vállalni vesztett helyzetben örültség. De nagy történelmi adósságokat vállalni – ez már bonyolultabb kérdés. A történelmi *alkalmat* vétek összetéveszteni az *érett helyzettel*.

De nemcsak az említettekben előremutató Bizánc missziós tevékenysége. Felfedezi a maga számára a rugalmasabban alkalmazott eszme képletét. Azt az elvet, hogy más történelmi-földrajzi feltételek között az eszmének, vallásnak, egyháznak módosulnia kell. Ám az anyanyelvű egyház eszményét csakis a határon túlra kínálja. Innen látszik, hogy a görögségnek végül is nem elvi, hanem *taktikai* mozzanat a szláv liturgia képlete. A Bizáncban élő szlávok ugyanis továbbra is görög liturgiát *kénytelenek* követni. Ebből kiviláglik: Bizánc göröggé akarja tenni szláv és egyéb alattvalóit (hosszú távon), legalábbis görög nyelvűvé, kultúrájává. Ehhez a „humánus joga” az, hogy „barbároknak” tartja őket. A távolabbi szomszédokkal azonban – s ez mindig magától értetődő – engedékenyebb a liturgiakérdésben, hiszen érdeke, hogy általuk sakkban tartsa, lekösse a frankokat. (De már a szomszédos bolgárokkal szűkmarkúbb maga Phótiosz pátriárka is: hallani sem akar az egyben-másban önálló bolgár egyházzól, a szláv szertartást megengedi, de még a részleges önrendelkezést nem.) Mindezekből megállapíthatjuk, hogy Bizánc története (akkoriban) tanulságosabb, mint Európa többi országaié. *Többek között épp ettől érezzük Bizánc műveltségét oly kimagaslónak Európa akkori országaihoz képest.*

Nem kevésbé tanulságos a képtisztelet visszaállítása sem. A szellemi restauráció vagy vissza-

honosítás. Megfigyelhettük, hogy a restauráció leggyakrabban akkor következik be, ha az új nem tartja be ígéreteit, ha lényegesebb javulást nem hoz, ha belefáradnak az új (erő, hatalom) innovációiba, hadakozásaiba, a gyakori *kísérletezésbe*, vagy megijednek megtorlásaitól, ha az új céljai túlságosan távoliak, fantasztikusak, követhetetlenek, nem vonzóak a közelebbi célokért küzdők számára, és végül: ha nincs az újon és régin kívül harmadik erő, mely átvehetné a hatalmat. (Jó példa erre a Bourbonok restaurációja Napoleon után.) A képrombolással szemben a képtisztelet visszaállítása tehát restauráció értékű. Látszólag pusztán szellemi-eszmei restauráció, amilyen a rombolás is volt, valójában azonban hatalmi-anyagi is. A frankok egyre jobban aggasztják Bizáncot, s ezért a pápával ellenségeskedését tárgyalóképes viszonyra cseréli. Szükség van most a pápaságra azért is, hogy Bizánc misszióit jó szemmel nézze (ne feledjük: a skizma, a nyílt szakadás csak jóval később következik be). A honi papságot újra meg kell nyerni tehát. Közben a Szláv Tamás-féle felkelés – vallásos jelmezben, akár évszázadokkal később Németországban a Münzeré is – véres mementó volt az erők kiszámíthatatlan elszabadulása tekintetében.

A restauráció – mint a későbbi egyházi skizma egyik előzménye –* tehát szükségessé vált,

* A másik épp a képrombolás volt.

mert az események – *a tehetetlenségi nyomatók-tól* hajtva – túlságosan előrefutottak, olyan dolgok felé, amit a hatalom nem akart, s akik akarták volna, nem voltak még erőtenyezők az adott korban, helyzetben.

Az erdélyi reformációban például már az unitarizmus is átlép a lutheri s kálvini (inger)kűszöbön (a reformátusokon, evangélikusokon), hát még például a Péchi Simon-féle szombatosok, akiket aztán komolyabban és tömegesen kezdenek üldözni, lévén – szemükben – a legtűzöb túlzók. Az alkotmányossá lett protestánsok tehát a ballasztot kilökik, hogy repülhessen a lég-hajó. Az unitáriusok is elhatárolják magukat: „nem hozzánk tartoznak” (ti. a szombatosok). Ám akárcsak víz az áradás idején az iszapba sűllyedtetek, *a történelem felhajtóereje* változás-kor szintén a felszínre hozza a lappangó végleteket. Osztályalapon is. (Lásd: a polgárság és az úgynevezett „alja nép” esetét a francia forradalomban.) Gyakran tehát nincs erő az új totális tartósítására, nem érett az idő, a nép tudata, a külső feltételek. Ugyanakkor azt is látnunk kell: a későbbi reformációkhoz nemcsak a polgárosodás járul hozzá (antitrinitáriusok voltak többek között a régi Bizáncban is), hanem főképp az, hogy a kereszténység győzött, megerősödött Európa-szerte. Századok múlva (1054-ben) megtörtént a nagy skizma is (a nyugat-római és keleti egyházak közötti szakadás). Egységes bizánci

egyház nincs többé; az államok fordulhatnak befelé; a kereszténység *belülről* újulhat meg. A királyok egyik része hadat üzenhet Rómának, immár szuverenitásukat, önállóságukat féltve. A Rómával hadakozó Bizánc szerepét most majd a királyok, angolok, franciák, németek, magyarok s mások veszik át. Róma első óriási veresége a bizánci „igazhitű” (ortodox vagy oroszul: pravoszláv) vallás elterjedése és megszilárdulása délen és keleten. Később Európa fejedelmei emlékeznek erre a régi precedensre. Annyira elsajátítják a keresztény tanokat, hogy önállóan is boldogulni akarnak véle. Van hivatkozási alapjuk a kereszténység történetén belül. Minden vulgáris szemlélettel szemben: a reformáció győzelmének igazi alapja az, hogy *immár lehet valaki keresztény úgy is, hogy nem a pápát tartja Isten földi helytartójának*. A hitújítások győzelmének fő oka tehát nem a polgárság, hanem a keresztény hit általános megerősödése. Most már ugyanis a pogány hit *veszélye* nem áll fönt.

Egy restauráció mint szabadságforma sikeréhez nemcsak az új hibái, vétkei járulnak hozzá, hanem maga a feledés, az időmúlás is: akik idősebbek, hajlamosak a régi rosszat némileg kedvezőbb színben látni, az új nemzedékek pedig még nem tapasztalták saját bőrükön a hátrányokat. A restauráció csak úgy lehet sikeres (tartósabb), ha nem igyekszik totálissá lenni, s részben elismeri az új által teremtett vívmányo-

kat. Vagy legalább hallgatólagosan elismeri, nem bolygatja. A tömeg érezze: rosszabb nem jöhet, csak (legalábbis valamivel) jobb. Theodóráék például nem nyúltak a képrombolás idején szétosztott földekhez, jórészt ezért is történhetett meg a képtisztelet visszaállítása. A Bourbonok *alapvető*, teljes restaurációt akartak, többek között ezért is buktak meg. A restauráció akkor szilárdulhat meg, ha a külső és belső helyzet kedvez neki: kifelé – az ellenséges hatalmak felé – a restauráció a gyengeséget kell, hogy sugallja (azt is, hogy ezáltal ő mint rivális hatalom nem lesz igazi versenytárs), s befelé – a belső tényezők iránt – a biztonságot. Nagyon fontos, hogy csakis a főbűnösöket vonják felelősségre, hogy az apróbb vétkesek, de főként a magukat enyhén kollaboránsnak érzők tömegei ne ijedjenek meg. A *külső* ellenséges erők, ha a restaurációt nem tartják megerősödésnek (ami természetesen nem volna érdekük), támogatni fogják, legalábbis nem szegülnek ellene. Az országban belül a restauráció egyidejűleg játssza el a régi és az új, illetve a harmadik erő szerepét is. Nem olyan merész, mint az új, nem olyan maradi, mint a régi, hanem mérsékelt, toleráns, nagyjából minden fontosabb erőnek megtorlás nélküli *modus vivendi*-t kínál. A restauráció számára létfontosságú a közönyös vagy látszólag közömbös sokaság megnyerése, de legalábbis: nem felhergelése. Világos, hogy új és régi

váltakozása („vetésforgója”) közben a restaurációknak is komoly szerepük volt, főként a fejlődési ritmus megszabásában, visszafogásában, egyenletesebbé tételében. Nem minden restauráció az egészre törekszik, hanem részleges, és nem mindegyik egyformán köti a fejlődés kerékét. Némelyik alig több, mint egy sebességcsökkentés, lefékezés. Sőt: olykor a visszaállítás, visszahelyezés egy komolyabb változás *fedőneve* is lehet. Vagy: védőszíne, mimikrije. Tiszta képletű restauráció nincs, még a forrongó újbán is vannak restaurációs mozzanatok, időszakok. (Lásd: Robespierre-ék és a Legfelsőbb Lény esete.) Ha a történelemben telítődnek az emberek valamivel (szaturációs fok, „jóllakottsági szint”), akár kényelemmel, akár veszéllyel,* akár aszketizmussal, skolasztikával, puritán erkölcsiséggel, akár szabadossággal stb., mindig megfigyelhető a visszakozás. S ez nem holmi „visszafejlődés”, de szükségszerű „böjt” a sokat evés, „lakoma” a koplalás után. Történelmi egészségügy, történelmi-higiéné. Hogy hátra-

* Jelzem: a kényelem, a tunyaság maga is felébreszti veszélyérzetünket. Érezzük néha: ez így nem lesz jó. Másfelől: a lelassított létezés maga is óvatosság – tehát veszélyérzetünk – szülötte. Ezért figyelhetünk meg a történelemben *hibernációs* korszakokat, amikor is a kábulat egyfajta *tanatózist* jelent (tettetett halált), akár az állatok viselkedésében. Egy kicsi állat, ha egy naggyal találkozik, gyakran „dermedtségbe” menekül: halálba „rejtezik”. A halál lesz a „védőszíne”. A történelmi viselkedés csakis *periklista* módon – veszélyközpontúan – lehet értelmezni.

lépve – egyet-kettőt – is lehet előrehaladni, azt már igen körültekintően *Lenin* is mondta. Ehhez hasonló hadi igazság már *Lao-cénél* felbukkan, aki szerint egy bölcs hadvezér így szólt: „Nem mint a gazda, hanem mint a vendég: hüvelyknyit nem lépek előre, de inkább egy lábnyit vissza.” A vendég az új eszme. A módszer időnként a „tétlen cselekvés” taktikája. A „gazdaként” viselkedő vendég kíméletlen, hódító lépései ijedelmet okoznak. Íme, egy régi kínai filozófus, aki saját hazájában is prófétává – aktuálissá – lehetne újabb időkben.

A már emlegetett vetésforgószerű fejlődés, mely egyben értelemszerű is, a történelemben ugyanazokat az előnyöket mutatja föl, mint mezőgazdasági „párja”. A föld ereje nem fárad el mindig ugyanazt teremvén, nem szaporodhatnak el az egyfajta kártevő növények, rovarok, az irtóanyagok, a mesterséges tápszerek nem mérgezik meg, és *alkalmunk* van új s új dolgokat természeteni a frissebb szükségleteknek megfelelően stb. Az következik tehát a forgásban, amire az erősebbnek éppen szüksége van. A hiányt akarják pótolni. A restaurációnak tehát, leszámítva a legszélsőségesebb rétegeket, nagyjából mindenki szája íze szerint kell cselekednie, ha viszonylag tartós akar maradni. Vagyis: a *többséget* kell figyelembe venni, amelynek *egyben* reális erőnek kell lennie, minőségi többségnek, nem is annyira számszerűnek, mennyiséginek.

A másféle restauráció csak tiszavirág-életű lehet.

S ha már itt tartunk, mitől van az, amit *Hegel* ír (ám *Talleyrand*, sőt *Sándor* orosz cár is mondott – csak ők épp a Bourbonokra – valami hasonlót),* hogy a népek nemigen tanulnak a történelemből, mert túlságosan individuálisan fogják föl létüket. Az „individuális” szót cseréljük föl az „egoizmus” szóra. A mindenkori jelen idők önzésének alapján az egyes ember s a csoportok *végességtudata* áll, az a tudat, hogy: ha még volna is túlvilág és feltámadás, végül is *így* csak egyszer élünk, és meghatározott ideig. Az örök életű, a halhatatlan – s ennek tudatában levő – ember nem lenne harácsoló, vagy jóval kevésbé lenne az. Az „egyszer élő” így gondolkodik: ennyi idő alatt kell jól vagy rosszul élnem. (Lásd: a különböző hedonizmusfajtákat.) Ez részint érthető, másrészt nagy balgaság. Sokan úgy képzelik el a történelemben adott életet, mint valami beleszületésünk stb. által elfoglalt területet, téridődarabot, amelyen – mint valami zsoldosok – kaptunk néhány óra „szabad rablási” jogot. Ezt a néhány órát jól ki kell használni. Mint valami sakkozó, a történelmi ember is időzavarral küzd, csakhogy ez „öröklött” idő-

* „A Bourbonok semmit se tanultak, és semmit se felejtettek.” Nota bene: a tanulás és feledés feltételei egymásnak. Hogy valami fontosat megtanuljunk, ki kell szorítanunk – felednünk kell – sok fölösleges dolgot.

zavar. Tévedéseit, létritmusának lassúságát, sebességét, türelmét vagy türelmetlenségét ez határozza meg. Mégis: *rosszul* gondolkodik a „szabad rablás” híve! Mert a parancsnok sem tűr el mindent, a lakosságról nem is beszélve! Ezért hát – saját érdekünkben – mégiscsak jó lesz tanulni a történelemből.

Azt is megfigyelhettük, hogy a túl erős kezű uralkodók után – gyakran közvetlenül vagy kicsit később – mérsékeltebb vagy éppen gyenge kezűek jönnek. A kemény uralkodó vagy a zsarnok után a mérsékeltebb vagy gyengébb kezűek fellépése azzal is magyarázható, hogy nemcsak külső igény van ilyesmire, hanem neki is szüksége van legalább az önnépszerűsítő látszatra, hogy ő más, humánusabb uralkodó. Ez tulajdonképpen szintén restaurációs mozzanat, restauráció-variáns, csak éppen a személyekre, típusokra, egyéniségekre vonatkoztatva. Kevés olyan korszakot ismerünk, amikor több véres kezű zsarnok közvetlenül egymás után lehetett uralkodó, legalábbis tartósabban. A zsarnokok uralmát a külpolitikai, az ő uralkodásánál is fenyegetőbb veszély általában megnyújtja, mert ilyenkor az erős kézben jobban bíznak. Ilyenkor az egység érdekében a belső harcot hajlandók „elnapolni” (ha az ellenséggel nem lehet egyezkedni, vagy nem is akarnak). Nyújtja továbbá a zsarnok uralmát az is, hogy ha túl sok alattvalóját sikerült „magához kompromittál-

nia”, más szóval: a zsarnokban ezek az alattvalók saját „kollaborációs” bűneiket védik. Mégis többnyire az figyelhető meg, hogy a zsarnok után szükséglet szerint enyhébb uralom következik, lazítás, oldódás. (Az megint más kérdés, hogy a zsarnok utáni új uralkodó szintén kíméletlen lehet, de nem ugyanazokkal szemben, mint elődje. Ez azt jelenti: a társadalom egyik nagy részéről levettük a zsarnokság terhét, s áttettük a „pihentebb” hátára. Ez is „vetésforgó”. A kevésbé fáradt lábunkra állni.)

Theodóra után fia, III. Mihály, a zilált erkölcsű s idegzetű, szeszélyes császár lesz az úr. Egyszerre báb és zsarnok. Őt meggyilkoltatja s követi Baziliosz, ki erős kezű, ravasz és realista, s megalapítja a macedón dinasztiát. Ez az örömeny származású, gazdag paraszti sorból kiemelkedő főlovász, majd főkamrás (testőrpáncsnok) tehát a *kisebbség* felől jön (minden szempontból). Ám ő sokaknak konveniál, éppen mert nem vett részt sem a képrombolásban, sem a képtisztelet erőszakos visszaállításában (látványosan legalábbis nem, hiszen a háttérben volt), nem rokona az előző családnak stb. Egyfajta „pártatlanabb”, tárgyilagosabb színezete van. Ő az a típus, akit Bizánc még nem próbált ki. Írástudatlan – így a tudós papok sem tartanak tőle. Ezenkívül most feltétlenül az erős kéz iránt van szükséglet (sok elvesztett háború stb.). A régiben csalódní – a nagy változástól, újtól

mégis félni –, íme egy *eszményi alkalom* a főbb erőkön kívül álló harmadiknak vagy negyediknek. Ez Baziliosz. A „kisebbségi” Baziliosz származása (örmény és „vidéki”, nem konstantinápolyi, hanem „birodalmi”) garanciális tényező arra nézve, hogy nem húz jobban Konstantinápolyhoz sem, mint a vidékhez, az egész birodalom távolabbi pontjaihoz. (A vidéki nemesek akkoriban sokat elégedetlenkedtek.) Bizánc görögjei bíznak abban, hogy Baziliosz a „kezükben van”, hiszen örmény stb. A nem görögök viszont remélnék tőle. Persze még ezekkel együtt sem fogadták volna el, ha Bizáncban az államcsínyt („palotaforradalmat”) nem tartják éppoly *isten akaratból* történőnek, mint azt, ha valaki születése – öröklött – jogán lesz császár. Aki egyszer trónra jut – bárhogyan –, isten földi mása. Ennek itt hagyománya van. Másrészt: a birodalom oly nagy, az információ oly csonka, hogy arra, ami a palotában történik, csak jóval utána figyelnek oda, akkor is „tudomásul vevés” végett. A Nép és a Palota között óriási a távolság. A tájékoztatást a palota *adagolja*. A nép ebben a struktúrában csupán mint „mellőzhető mennyiség” szerepel.

Mire okít még Bizánc akkori történelme? A római pápa és a frank papok gyakran támadják a görög misszionáriusokat azzal, hogy olyan területre lépnek, ahol Róma szelleme már hódított s hódít. Ebből kitetszik, hogy a római anya-

gi (birtok) jogból ismert „első foglaló joga” valamiképp kísért a szellemiekben is. Az első (szellemi) foglalás jogát Róma eltúlozza, hiszen ha a kereszténység egy percig is tiszteletben tartotta volna e jogot az „első foglaló” pogánysággal szemben – sohasem alkothatott volna államokat. A szűkebb birtokjog történelmi (s szellemi) birtokjoggá emelhető-e? S mennyire következetes szempontok szerint? S nem kell-e a történelmi méltányosságot s az ott élők óhaját, a nép akaratát figyelembe venni? Érvényes-e Róma szellemi kontinuitása Bizánc alkotó (és haladó!) munkájával szemben?* Az ti., hogy Bizánc szláv liturgiát akar – feltétlenül komoly alkotás (még az említett megszorításokkal is). Forradalmasítóan nagy, szép és a skizmát előkészítő tétel, amit (főképp) Cirill megfogalmaz a *triglosszia* híveivel szemben, a „három szent nyelv” (latin, görög, héber) ellenében az anyanyelvű egyházért: olyan fősvény volna-e isten, hogy az embereknek nem adja igéit saját nyelvükön, vagy tán épp a triglosszia hívei olyan fősvények? A világnyelvre való törekvés tendenciája ősrégi tehát. A nyelvi „felsőbbrendűségnek”, az ősi „kultúrfölény”-gondolatnak ezek tehát a régebbi modelljei. Hitler is azt akarta, hogy a világ – még az árjafajok rabszolgái is – németül

* E kérdés feltehető mindenféle történelmi jogfolytonosság-elmélettel szemben is. Ki mit épített azon a földön, mennyi áldozatot hozott a történelemben stb.?

beszéljenek. Ezzel állítsuk szembe a *lenini* örendelkezési stb. eszméket, amelyek a legkisebb népcsoportok anyanyelvét és kultúráját is fejleszteni akarják. Így válik a leninizmus legfőbb s legeredményesebb ellenfelévé a reakciók egykori pánszlávista illúzióinak.

A triglosszia elleni harc persze nem pusztán – úgymond – „nemes altruizmus”, hanem közvetve Róma és a frank befolyás ellen küzd a szomszédos népek körében Bizánc befolyási övezetének kiszélesítéséért. Ennek ellenére is azonban nagy történelmi-szellemi, távlatnyitó hordereje van. Bizánc (Phótiosz és társai) a triglosszia elleni harccal feltalálják a modernebb értelemben vett ideológiai *távírányítást*. Mint a kilőhető „görögtűz”: ahova elért, ott nem alszik el az eszme lángja. A népeknek *kedvezőbb* alternatívákat mutatnak föl. Kevésbé „dogmatikusak”, mint Róma (főleg az anyanyelv tekintetében). Ennek persze itt hagyománya is van: a VII. században Bizánc is hátat fordít a latin nyelvnek, és a görögöt teszi általánossá. Mintha a római birodalomtól egykor nagy vereséget szenvedett görögség lappangó energiái most újratámadnának e hosszú szellemi hibernáció után. A régebbi görögök utódainak szellemihatalmi válasza a hajdan győztes Rómának végül is: Bizánc. Róma elorozta kultúrájukat, e helyett kialakítják a sajátosabb kereszténységet.

A görögkeletiséget. A nyelvi másság aláhúzta, kifejezte az önállósodási törekvést.

Ám van ennél nagyobb hordereje s tanulsága is Bizánc és Róma világoralmi vetélkedésének. Bizánc összeköti a hitet és a függetlenedési tendenciákat, egyeztetni tudja, és – persze csak a római befolyás országai számára – mintegy külön (speciális) ideológiát exportál. Az adott országok történelmére „szabottat”, nem pedig *konfekció-ideológiát*. Ergo: a politikusabb, beavatkozóbb egyház egy, a rómainál kevésbé rideg képletét állítja föl: immár lehet másképpen is hinni istent, és érvényesen. A keresztény országoknak lehet a kereszténység árnyalatai között választani, s ez vonzóbb, mert a kényszerűségtől távolabb áll, s ha van is benne parancsolat – jobban hasonlít a lelkiismereti, gondolati szabadságra, függetlenségre. Róma az egy, örök, változatlan hitet, egyházat akarja erőltetni. Bizánc az időben, helyzetben változót. (Persze: mindkettő egyedüli centrum szeretne maradni.)

Szóljunk végül a képrombolásról mint valamiként mindig felbukkanó, fejlődve ismétlődő tényről. Az ikonok (szentképek) elleni küzdelemnek, a templomból, kolostorból való kiszórásnak, törésnek-zúzásnak – temérdek szinonim társa van a történelemben. A bálványimádás, az aranyborjú bibliai megtiltása, ám ide sorolhatunk minden olyan akciót – *tág értelemben* –,

amely valami szelleminek abszolút tekintélye ellen lázad (így például a régi kínai könyvégetéseket is). A „képek” zsarnoksága elleni fegyvertények ezek. Tehát nemcsak a Lutherék templomegyszerűsítő cselekedeteit kell ide gondolnunk, hanem valójában minden egyszerűsödési, lényegre inkább törekvő szellemi tendenciát.

A reneszánsz egykori nyitottsága, nagyobb természetessége éppúgy idetartozik, mint bármiféle újabb bürokratikussá, túl „barokká” vált szellemiség elleni cselekedet. A *tabula rasa*-teremtés történelmi aktusai. Heraklész Augiász király ki tudja mióta nem tisztogatott istállóján a folyók vizét vezeti át. Nagy Sándor a kibogozhatatlan csomót Gordiuszban karddal vágja ketté. De ide társítható minden olyan tett, amelyben a szellem a túl színes külsőről a célirányosabb belsőre irányítja a figyelmet. A jelenlégről a lényegre vagy annak véltre.

Kétségtelen, hogy a képburjánzás minden formájában van némi gondolatrejtés, netán gondolatellenesség, szellemi (fogalmi) üresjárat is. Így bizonyos művészeti, esztétikai eszmények – például az imagizmus, imaginizmus stb. – is a „képimádathoz” asszociálhatók. A nonfiguratív, az absztrakt művészet, a „szárazabb”, objektívebb líra, zene viszont a szellemi tendenciákon belül – tág értelemben vett – képprombolással, e kakofémikus, pőrére csupaszító aktussal rokonítható. Akárcsak a viselkedésbeli purita-

nizmus vagy az aszkézis, de még a túlzó tagadás vagy igénytelenség filozófiai is. Tehát ide vehető mindenféle szociális, szellemi eufémizmusellenesség, mely nem „öltöztet képbe”. A modern színpadon az „üres tér” eszménye, a kopár díszlet, a szegényes színház stb. éppúgy, mint a Rousseau-tól újra felvetett természetességelv a gépiesítő civilizációval szemben. A primitív művészet iránti érdeklődés, az egyszerűbb, naivan természetközelibb élet vágya. (Épp a kibogozhatatlan, képmutató – „mesterkelt” – erkölcsi szabályok ellenében stb.)* Az is kétségtelen ugyanakkor, hogy rombolván, épp hogy a képek rangját emelik (hisz: *az üldözött isten – tovább él*). Néha túl sok hatalmat tulajdonítanak a képeknek, akárcsak a szegény géprombolók,** akik kizárólag eme ártatlan jószágoknak tudták be saját szerencsétlen életkörülményeiket. Afféle áldozatfelmutatássá, rítussá nő az ilyen anarchisztikus rombolás. Ez az elképzelés persze gyermeki, s mint többnyire minden változtatáskezdet, túlzó, kizárólagos, fanatikusan buzgó.

* Bizonyos *manierizmus-formák* a szellemben időnként természetesebb alakokra egyszerűsödnek. A modort felváltja a stíluselevenség, a pedantériát a hanyag elegancia. Természetesebb „képek” születnek. Tehát: bármilyen – tag értelemben vett – mesterkelt képet, jelképet, eszmét stb. természetesebbre felváltani képrombolást jelent.

**Lásd: chartizmus. Ugyanez szellemiekben: *Indira Ghandí* írja le, hogy kislány korában európai babáit égette el. Szertartás, jelképes cselekedet. Az animizmus attavisztikuma.

Továbbmegyek: amikor felvetették a televíziókérdést – s általában a „képuralmat” a „betűuralom” ellenében – szintén eszembe jutott a már említett tendencia. De vajon a racionalizmus, utilitarizmus, pragmatizmus stb. nem egyszerűsödés, szigorodás a „képibb”, teologikusabb tudományokkal vagy filozófiákkal szemben? A mítosz úgy viselkedik, mint a kép – a véle kapcsolatos racionalista magyarázat pedig, mint a képrombolás. Művészeti-társadalmi eufemisztikus tendenciák (romantika, szentimentalizmus, szimbolizmus stb.) és kakofemikus ellenmozgás (naturalizmus, nihilizmus, cinizmus stb.) figyelhető meg az egész történelemben. Ezek fölfelé vagy lefelé túloznak, nagyítanak és kicsinyítenek, ami némileg hazugsághoz vezet. De őszinte benne a támadó vagy az önvédő jelleg. Ezek az egymással egyidejű és *egymást váltó történelmi szellemi tendenciák* persze alapvetően anyagi indítékúak is. Mindig egyidejűen is élnek, de valamelyik hangsúlyosabb. Az egyik erő, a kakofemikus: ez a másik hagyományréteggel szemben leleplező: satirikus, pőrére csúszító, vagy épp „rongyokba” öltözteti az ellenfél díszes, pompás tradícióit, s olykor mindent a legridegebb logika eszközeivel végzi. Ugyanakkor a saját hagyományrétege iránt eufemisztikusan viselkedik, megszépíti, a fenségesbe kívánja emelni, himnizálja, eszménnyé akarja tenni.

Ám az egyén lelki világában is megfigyelhetjük emez egymást ellensúlyozó, antinomikus szellemtendenciát. Akár a szerelmi vagy erotikus életben, olykor az ösztön szintjén is. A fetiszizmus eufemisztikus tendencia, ám a szószadizmus (koprolália: kegyetlen, rút szavak használata a nemi életben) kétségtelenül kakofémikus tendencia az egyénben. Az adott művészeti ábrázolásban – *stíluspszichológiailag* – szintén kimutatható, melyik tendencia az uralkodó.* A *történelmi-társadalmi eufemizmusok* ugyanazt a funkciót töltik be, mint az állat- és növényvilágban a rejtőszínek (mimikri). A *történelmi-társadalmi kakofemizmusok* és domináns korszakaik pedig ugyanazon célúak, mint az állatvilágban a riasztószínek, hangok, mozgások és szagok. A szellem, a stílus ugyanis *veszélytermék*.

A példákat még sokáig sorolhatnánk, de innen már bárki folytatni tudja. A legnagyobb, legmegrázóbb tanulság azonban – *a szépíró szemszögéből*, ahonnan egyébként az egész néztük – talán mégiscsak az, hogy mindaddig, amíg bizonyos emberi fejlettségnek – rossz, de szokott szóval „alulfejlettségnek” – szüksége van a külső látványra, vagy főképp arra van szüksége, nem tartósulhat az ettől megfosztó

* A groteszk és a gúny, csúfolódás kakofémikus „szellemösztön”.

„képromboló” tendencia. (Akár a deheroizálás sem.) A legzseniálisabb tudományos vagy filozófiai traktátus sem pótolhatja a gyermekmeséket, amelyeknek a tudományéhoz *csak* hasonló az igazságuk.* Lehet ugyan egy-két koraérett „gyermek”, ám a többség sose lesz ilyen. Gyermekes és fejletlenebb csoportok mindig lesznek. Viszont: a régi gyermek még azt hitte: a golya hozza a gyereket, és a Föld a világ közepe, a mai gyermekek már mást tudnak. A fejlődést tehát mindenekelőtt az adott – vizsgált – kategórián belül kell mérnünk. S befejezőként, ami az egészhez is kapcsolódik: a legegyszerűsebben igaz gondolatot is „le kell fordítani”, s lehetőleg nem „tükörfordításban” (hanem alkotóan, átköltően), a sajátosságok bensőséges, történelmi, táji létezésünk számára élvezhető nyelvére.

A „tükörfordítás-kultúrák”, eszmék, szellemiségek kora épp az információbőségtől, gazdag cserétől múlik el. A népek minél inkább

* Utóbb akadtam rá egy remek idevilágító idézetre, amelyet klasszikus esszéírónktól, *Bálint Györgytől* vettem: „Azokban az országokban, ahol most a mítosz diadalmasodik, a baloldal, sok gyakorlati hibája mellett, egy súlyos lélektani hibájának köszönhette bukását: nem tudott mesélni.

Hiányzott minden érzéke a mítosz iránt. Míg az ellenfél mesélt: ő értekezett. Végzetesen megfeledezett arról, hogy ösztönök és indulatok is vannak.” Ez a roppant éles szemre valló idézet persze korántsem jelenti az eszme irracionizálását! A józan észről való lemondást. Hiszen tudjuk: vannak tanítómesék, parabolák stb. is, amelyekben éppannyi a bölcsesség, mint a mese, a „kép”. Mert *képi eszmét, gondolatot* fejeznek ki.

megismerik, mi az, ami *közös* kultúráikban, mi az, ami az egyetemes vándormotívumok *szellemi jolly joker-alakzatait* jelenti (konkrét értéket behelyettesítő általános értéket) – annál inkább felfigyelnek a sajátosra, különösre. Az övékre. Épp az összehasonlításból eredő kontrasztok által. A „tükörfordítás”, vagyis a szolgain leképező kultúrák helyett az egymást kiegészítő, egymást tápláló, egyenrangú, önmaguk és mások méltóságát becsülő kultúrák korai következiknek el.

Első változata megjelent a Valóság 1980. novemberi számában.